

УДК: 94(4+5):903'15:281.5«10/11»

Богдан Гебура (Івано-Франківськ, Україна)

ПОЛОВЦІ (НАРОДИ ГОґА І МАґОґА) В ЕСХАТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ НА РУСІ ХІ–ХІІ ст.

Стаття присвячена поясненню русько-половецьких відносин на тлі есхатологічних уявлень, що побутували на Русі в окреслений період, а також генеалогічному підтвердженню того, що половці, біблійним прототипом яких виступають сини Ізмаїла, є карою Господньою для християнського світу й передвісниками майбутнього кінця світу.

Ключові слова: *половці, Гог і Маґог, кінець світу, генеалогія, нечисті люди.*

Русько-половецькі відносини, що висвітлені на сторінках переважно літописних текстів і зрідка – в джерелах іншого походження, часто мали подвійне трактування з погляду літописця. Лейтмотивом чималої кількості повідомлень про номадів було ототожнення їх із «безбожними ізмаїльтянами», які плундрували Руську землю. Підгрунтя такого ставлення варто шукати у світогляді тогочасного суспільства, ідейних основах життя тієї епохи. Відтак, **актуальність** даної публікації обумовлена практичною відсутністю дочасних студій обраної теми, а **метою** написання статті ставимо окреслення системи есхатологічних уявлень на Русі у контексті постійних половецької загрози й сусідства, починаючи від середини ХІ ст.

Зважаючи на тісний зв'язок духовного у світському житті пересічного мешканця Русі, його відданість і вірність Богові, не дивним виглядає факт, що основним дороговказом у житті людини доби Середньовіччя тривалий час у цілому залишалися лише тексти Святого Письма, пов'язані з ним джерела, як-от житія та одкровення святих, сповнені нерідко есхатологічних передбачень та очікувань. Коментувати окреслені твори для широкого загалу могла лише невелика група осіб відповідної освіти.

На Русі означені практики не були рідкісними. Очікування другого пришествя Христа, до якого гідно мав підготуватися кожен християнин, залишалися чи не ключовою висхідною точкою повсякденного життя. Нерідко такі очікування пов'язувалися із конкретними народами, головню номадами. Добре відомо, що вжита в літописі текстологічна формула «половці – сини Ізмаїлові» вперше з'явилася на сторінках *Повісті временних літ* 6601 р. і пізніше простежується регулярно, аж до появи монголів. Зокрема, у *Іпатіївському списку* вона добре відома під 6604 6686, 6691, 6704, 6709 роками¹.

Але чому саме половців вважали нащадками біблійного Ізмаїла? На нашу думку, дана конструкція була обрана літописцем саме для підсилення есхатологічних настроїв, домінантних у руському суспільстві протягом тривалого періоду. Автори текстів, демонструючи і власну інтелектуальну підготовку, ерудицію, неодноразово зверталися до біблійних сцен та пророцтв, чим проводили паралелі до історії Русі, порівнюючи її зі старозавітним Ізраїлем, а русинів – з «богообраним народом»².

¹ Лаушкин А. В. Наследники праотца Измаила и библейская мозаика в летописных известиях о половцах // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. Декабрь. № 4 (54). С. 78.

² Там же. С. 76–78.

Пояснення даної формули варто шукати саме у фрагменті літописної статті уміщеної під 1096 р. (або 6604 р. за візантійським літочисленням). Окреслений пасаж є тією відправною точкою, звідки почав формуватися образ половців як нащадків Ізмаїла. Під цим роком літописець описав їхній напад на Печерський монастир та пояснив, чому так сталося: «безбожьнии сїве Измаилеви пущени на казнь хрестьяномь»³. Як стверджує О. Гіппіус, описану подію можна розділити на три фрагменти: А) опис нападу на Печерський монастир; Б) етно-генеалогічне пояснення походження половців; В) бесіду літописця з Гурятою Роговичем⁴.

Згаданий пасаж є доволі дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Полеміка стосується часу написання самих фрагментів джерела, що відповідно тягне за собою проблему встановлення авторства (чи, правильніше, авторів). Це спричинило ще один важливий момент їхнього сприйняття: в одних випадках половців вважали нечистим народом, в інших їх вважали передвісниками виходу «на світ» нечистих людей. О. Гіппіус у своєму текстологічному аналізі даної літописної статті пише, що у фрагментах Б і В «ізмаїльтяни не ототожнюються із нечистими народами, а протиставляються їм»⁵. Ще століття тому О. Шахматов, наводячи аргументи на користь спочатку другої, а згодом і третьої редакції *Повісті временних літ* помилково ототожнював «ізмаїльтян» із нечистими народами. Це ж зробили й кілька інших вчених, зокрема І. Данилевський⁶. В. Мільков натомість стверджує, що порівняння половців із заклепаними народами – радше домисел літописця, а основний посил – «ізмаїльтяни несуть покарання морально занепалому народові, хоча час Гога і Магога ще не прийшов»⁷.

Отож, літописець пояснював походження «торкменів, печенігів, торків і половців», що вийдуть із «пустелі між сходом і північчю» і які походять від Ізмаїла, сина Авраама та рабині його дружини – Агарі. Ці вісім колін, згідно з «*Одкровенням*» Мефодія Патарського, колись втекли в пустелю і змогли вберегтися від меча Гедеона⁸. Саме «*Одкровення*» фактично лягло в основу написання даного літописного епізоду.

Також присутня інша версія літописця, що пояснює генеалогію згаданих чотирьох племен: «Вони сини Амманові»⁹. Наратор заперечує цю «не Ізмаїлітську» генеалогію і пояснює своєму уявному опоненту, що від Аммана і Моава походять саме хваліси і болгари, після чого знову повертається до генеалогії половців¹⁰. Д. Добровольський зауважив, що екскурс даної статті був більшою мірою генеалогічною класифікацією кочових племен, аніж відзначення негативної ролі степовиків. Він констатує, що для половців у біблійній генеалогії було тільки два «слоти» – ізмаїлятини або аммонитяни, причому вчинок синів Аммона вважався

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / с предисловием Б. М. Клосса. Москва : Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 87.

⁴ Гиппус А. А. Гурята Рогович и его роль в русской эсхатологии (к интерпретации летописной статьи 6604 г.) / Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие. Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого / отв. ред. О. Н. Крылова, М. Н. Приемышева. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2015. С. 251–252.

⁵ Там же. С. 257.

⁶ Данилевский И. Н. «Сии 4 лѣта»: когда они наступили? // Ruthenica. 2010. № 9. С. 7–17.

⁷ Мильков В. В. Осмысление истории в Древней Руси. Москва : ИФ РАН, 1997. С. 8–9.

⁸ Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 143.

⁹ Там же.

¹⁰ Карпов О. Ю. Исследования по истории домонгольской Руси. Москва : Квадрига, 2014. С. 218–219.

гіршим (Аммон, фактично, дитина інцесту), ніж синів Ізмаїла, родовим проступком яких є присвоєння чужого імені – «ми Сарині єсмо»¹¹.

А. Лаушкін у своїй праці¹² виокремив три семантичні шари в образах «половців-ізмаїльтян», що були пов'язані: 1) із біблійними номадами; 2) із сучасними для літописця кочовиками; 3) з есхатологічними народами, що прийдуть перед кінцем світу.

Отже, виглядає так, що половці – це перші передвісники майбутнього кінця світу, адже після їхнього приходу «[...] вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди»¹³. Питання, хто такі нечисті люди і чому їх ув'язнено слід шукати в наступних двох фрагментах даного джерела, де уміщено бесіду з Гурятою Роговичем, отрок якого розповідав, що в горах є «дивне диво» – небачений раніше народ через невелике віконце в горах просить металу і дає взамін хутро. Літописець, опираючись на «*Одкровення*» Мефодія Патарського, проводить аналогію, що оте дивне диво в горах, що бачив отрок Гуряти, – це і є заклепані люди. Якщо ж звернутися до першоджерела, то можна знайти пояснення, хто оті нечисті люди. Це Гог і Магог, які появляться незадовго до другого пришествя Христа¹⁴.

О. Карпов стверджує, що уявлення про них, локалізацію їхнього місця перебування було популярним не тільки в християнській традиції, а й в ісламській. Дослідник наводить розповідь арабського мандрівника X ст. Ахмеда Ібн Фадлана, який побував у Волзькій Болгарії в 921–922 рр. Він чув від місцевих розповідь про те, що у північних горах живуть народи Яджудж і Маджудж (Гог і Магог), відділені від світу Стіною, а туди їх вигнав Зу-у-Карнайн (Александр Македонський)¹⁵.

Але під тавро біблійних передвісників кінця світу потрапляли різні народи. Для прикладу, юдейський історик I ст. н. е. Йосиф Флавій із Гогом і Магогом отожднював скіфів¹⁶. Як стверджував О. Карпов, ці народи середньовічні географи розташовували на крайній півночі й північному сході відомого їм заселеного світу. При цьому нові країни, які входили в культурну традицію (християнську чи ісламську), посували цю «північну лінію» далі за межі своєї держави і ставали потенційними вартовими світу від Гога і Магога¹⁷.

Цікавим є і той факт, що у пророцтві Мефодія Патарського говорилося, наче спадкоємці Агари повинні з'явитися в останню тисячу років із семи тисячоліть світової історії. Певний вплив справляла «кругла дата»: настання нової сотні сьомого тисячоліття. І оскільки дане джерело записане 1096 р., або ж 6604 р. за візантійським літочисленням, – саме тоді припадає кіріопасха (коли Великдень співпадає з Благовіщенням). Початок нового століття було відзначено новою зловісною подією – нашествям сарани. Цікаво, що всі зафіксовані літописцем навали сарани (6601, 6603, 6611 рр.) на землі Русі припадали на роки, відмічені важкими і переважно програшними зіткненнями з половцями. У пророцтві Мефодія Патарського образ сарани ототожнюється з ізмаїльтянами: «[...] и будут Измаиловичи яко прутове [саранча. – Б. Г.] мнози».

¹¹ Добровольский Д. А. Восприятие половцев в летописании XI–XIII вв. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва, 2012. Вып. 39. С. 289.

¹² Лаушкин А. В. Наследники праотца Измаила и библейская мозаика в летописных известиях о половцах // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2013. Декабрь. № 4 (54).

¹³ Літопис Руський. С. 144.

¹⁴ Одкровення Мефодія Патарського. URL : <https://facetia.ru/node/2860>

¹⁵ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 228–230.

¹⁶ Йосип Флавій, Юдейські старожитності. Кн. 1. Гл. 6:1. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/iudeiskie_drevnosti/1_1#note57

¹⁷ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 238–239.

І. Ніколаєва висловила гіпотезу, що на апокрифічну асоціацію «ізмаїльтяни – сарана» вплинув образ сарани з «*Одкровення*» Іоанна Богослова – п'ятого із семи Божих покарань напередодні другого пришестя Господа (Откр 9:1–11)¹⁸.

Ще один важливий момент, на який варто звернути увагу, – смислове навантаження самого джерела. Гурята розповідає, що «дивне диво» відбувається вже третій рік, а з моменту, коли автор чув про це явище, минуло чотири роки. В сумі ми отримуємо число сім – ще один доказ апеляції до «семирічності» світу. Відтак не випадково О. Карпов наголошував, що «торжество ізмаїльтян, їхня поразка з “грецьким царем” і влада над світом Гога і Магога, правління Антихриста, який прийде після них, буде кратним числу сім років або рівно сім років»¹⁹.

Образ кочовиків-ізмаїльтян із руського літописання, порівняння половців із сараною мали своєрідний вплив на польські середньовічні хроніки. Як відзначає українська дослідниця І. Тимар, для літописів була характерною велика кількість епітетів стосовно половців та розлогі роздуми про їхнє нашестя, прагнення до пояснення. Польські ж хроністи запозичили факти про події та бачення «половецького варварства» – «одного з двох нещасть руської землі, нарівні зі сараною»²⁰

Отже, місце і роль половців у руській есхатологічній традиції упродовж тривалого часу посідало панівне місце, незважаючи водночас на чималу кількість укладених шлюбів між елітами обох земель²¹. Відповідний церковний вишкіл автора літописання, його глибокі інтелектуальні знання змушували постійно шукати у «знаках часу» символи, що передували другому пришестю Ісуса Христа. Свої спостереження водночас із запозиченнями з інших текстів відповідної тематики – сповнені передапокаліптичними мотивами – літописці викладали у авторському наративі, добре відомому серед духівництва Русі та у середовищі знаті. Автор, зважаючи на тогочасні події і будучи добре обізнаним зі Святими Письмом, постійно проводив генеалогічну паралель «половці – ізраїльтяни», зважаючи саме їх чи не першими для свого світу передвісниками його кінця, механізм якого вже вважався запущеним.

The article dedicated to the explanation of Rus'ian-Cumanian relations on the background of the conceptions of eschatology that existed in Rus' in an outlined period, and also genealogical confirmation that Cumans, the Biblical prototype of them are Izmail's sons, is punishment of Lord for the christian world, and are the precursors of the future doomsday.

Ключові слова: Cumans (Polovtsi), Gog and Magog, day of atonement, genealogy, unclean people.

¹⁸ Николаева И. В. Семантика «этнических» указаний «Повести временных лет»: образ «чужого». URL : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/9/Nikolaeva/>

¹⁹ Карпов О. Ю. Указ. соч. С. 264–265.

²⁰ Тымар И. Образ половцев в Ипатьевском летописном своде и польских средневековых хрониках // Colloquia Russica / ed. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin. Krakov ; Bratislava : Uniwersytet Jagielloński, 2015. Series I. V. 5 : Rus' a stredná Európa v 11. až 14. storočí. Publikácia z piatej medzinárodnej konferencie, Spišská kapitula, Slovensko 16.–18. Október, 2014. С. 110.

²¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропоники. Москва : Полимеда, 2013. С. 90.